

פרשת וישב: השנות החלום

אחד הגורמים המשמעותיים בהנעת תהליכים בסיפורי יוסף ואחיו הוא החלומות. החלומות של יוסף שבשלב הראשון גרמו למכירת יוסף, ובכלל, התוו את המהלך הגדול שהסתיים בהפיכתו של יוסף למשנה למלך מצרים וראש משפחת בית יעקב. חלומות השרים של פרעה הובילו ליציאת יוסף מן הכלא, וחלומות פרעה התוו את עתידה של מצרים וגרמו לעליית יוסף לתפקידו כמשנה למלך.

תופעה החוזרת על עצמה בכל החלומות הללו היא תופעת הכפילות. יוסף חולם שני חלומות, חלום האלומות וחלום גרמי השמים. שני השרים חולמים שני חלומות, חלום הגפן וחלום המאפים, ופרעה חולם שני חלומות, חלום הפרות וחלום השבלים. בחלומות יוסף אין הסבר מפורש בתורה מדוע נצרכו לכפילות. בחלומות השרים הצורך הכרחי, מכיון שלכל אחד מהם פתרון שונה ועתיד אחר. ואילו בחלומות פרעה, מסביר יוסף במפורש שהשנות החלום פעמיים מעידה על תוקפו: "כי נכון הדבר מעם הא-להים וממהר הא-להים לעשותו".¹

רוב בני האדם חולמים חלומות רבים, ויחסם לחלומות הוא כלשון הגמרא: "החלומות שוא ידברו".² כאשר החלום מטריד ואינו נותן מנוח, הנטיה לתת לחלום משמעות גוברת. תשומת הלב לחלום גוברת, לפעמים בשל עצמתו של החזיון, לפעמים בשל רגש המתלווה אליו בשעת היקיצה, ולפעמים – מפני שהוא חוזר ונשנה. החזרה הכפולה לשם חיזוק קיימת לא רק בחלומות. גם בקריאה לאדם כדי להסב את תשומת לבו: "ויאמר אברהם אברהם ויאמר הנני".³ או כדי לחזק את הציווי: "נתן נתן", "הענק תעניק" וכיוצא באלה.

השנות החלומות בתורה אינה הכפלה פשוטה כמו הקריאה "אברהם, אברהם". כל אחד מן החלומות שונה מכפילו. בכל זוג חלומות יש עקרון משותף, שעל פיו נבנה הפתרון, וגם הבדלים ניכרים. בשני חלומות יוסף משתחווים כולם ליוסף. בשני חלומות השרים, מופיע בחלום הענין שהשר מופקד עליו – הגפן והמאפה, כפול שלשה. ובשני חלומות פרעה, שבע הרזות בולעות את השמנון. מה שמשנתה בחלומות יוסף ופרעה זהו הסמל העיקרי: אלומות לעומת גרמי השמים, פרות לעומת שבלים. ומה שמשנתה בין חלומות השרים הוא אופי ההתרחשות. שר המשקים סוחט את הענבים אל כוס פרעה, ואילו שר האופים רואה את העוף אוכל מן הסלים שעל ראשו.

מוכן, שכאשר הסיפורים שונים במהלכם, גם הפתרונות שונים. למרות הדמיון החיצוני בסיטואציה, וגם בפרטים מסוימים מן החלום, ניכר היטב שאלו חלומות שונים המתווים שתי עלילות שונות. באחד החולם, שר המשקים, הוא פעיל וממלא את תפקידו, סוחט הענבים ומגיש הכוס לפרעה, ובשני החולם, שר האופים, פסיבי, והעוף אוכל מעל ראשו את המאפים. לכן פתר יוסף לכל אחד מן השרים פתרון אחר.

השאלה המעניינת היא מדוע נחוץ שינוי בסיפורים הכפולים שמתארים עלילה דומה. לשני חלומות יוסף יש פתרון אחד, וכך גם לשני חלומותיו של פרעה. ולכאורה, די היה בחלום אחד, ואם בחיזוק מדובר – היה אפשר לחלום שנית אותו החלום. ישנה גישה פרשנית הסוברת שהשינוי נובע מכך שכל אחד מן החלומות שבזוג רומז לפרטים אחרים, ובכך הם משלימים זה את זה. כך לדוגמה, חלום האלומות של יוסף מרמז שהצלחתו תבוא בזכות התבואה,⁴ הוא מרמז לירידת האחים הראשונה מצרימה, שבה באו רק האחים והשתחוו ליוסף, בשל היותו המשביר לכל ארץ מצרים. החלום השני מרמז לירידה השנייה מצרימה, בה הגיעו גם אביו ונשיו, ובהן

¹ ע"י רמב"ן לבראשית מא לב, לשיטתו הדגש הוא על ה"ממהר" ולדעת רמב"ע הדגש על ה"נכון". המפרשים דנו בשאלה מדוע חלומות יוסף, אף שגם הם נשנו פעמיים, לא התקיימו אלא אחרי עשרים ושנים שנה. בין ההסברים המצויים – חלומות פרעה נשנו בלילה אחד, וחלומות יוסף בלילות שונים. (רמב"ן, חזקוני ועוד).

² ברכות נח ב

³ בראשית כב יא.

⁴ רמב"ן לז ז. ומפרשים אחרים.

ממלאת מקומה של אמו – בלהה, להשתחוות לו. בפעם השניה לא הגיעו קונוי תבואה אלא ככוכבים – משפחת המשנה למלך.⁵

גישה זו יעילה פחות לגבי חלומות פרעה. שני החלומות מרמזים שניהם לשנות פוריות ושבע כנגד שנות דלות ורעב, ואין בהשנותם כדי להוסיף פרטים משמעותיים. מכיון שפתרון החלומות אחד הוא, והם חופפים זה לזה, צריך היה יוסף לפרש שאין בחזרה כדי להוסיף מידע לפתרון אלא היא נועדה בעיקר לאשש את החלום, לתקפו ולהבהיר את המהירות שבה יתבצע. מן הסתם, החזרה המגוונת של שתי מערכות סמלים מועילה אף היא לעורר את תשומת הלב של החולם. יתכן שדווקא השינויים במתווה החיצוני מאפשרים לפותר החלום לזהות את המכנה המשותף שהוא הגרעין העקרוני של החלום ועליו נשען הפתרון.

החלומות מצביעים על שלשה דגמים של כפילות: הכפילות הניגודית, בחלומות השרים, הכפילות המשלימה, בחלומות יוסף, והכפילות המעצימה, בחלומות פרעה.

החלומות מהווים מפתח להתייחסות הפרשנית, ל"פתרון החלום" של הכפילויות בתנ"ך באופן כללי. החל מרמת התקבולת בפסוקי השירה המקראית, ועד לחזרות על פרקי שירה או סיפורת שלמים. ישנן חזרות שיש בהן ניגוד ואף סתירה. והן נועדו לפתרון בדרך של "אוקימתא" – כל פרשיה מדברת בנסיבות שונות או פונה אל קהל שונה. כזו היא לדוגמה החזרה של משה רבנו בתחילת משנה תורה על סיפור המרגלים ועל סיפור בחירת השופטים, שיש בה פרטים שונים מהותית ואף מנוגדים לסיפורים בחומש במדבר. ישנן חזרות שנועדו להשלמת פרטים, כך לדוגמה פירש הרמב"ן את החזרה על נושאים מצוותיים רבים בספר משנה תורה. כך גם בחלק הסיפורי, כגון בחזרה של עבד אברהם על מפגשו עם רבקה על הבאר. שינויי הפרטים בסיפור העבד מזמנים פרשנות ומדרשים על הסיבות לפערים בין שני הגירסאות. גירסת המעשה עצמו כפי שתואר בתורה, וגירסת העבד בספרו את הדברים לפני לבן ובתואל. כמו כן, ישנן חזרות מן הסוג השלישי, שנועדו לשם העצמה וחיזוק, כמו לדוגמה החזרה הזוהה לגמרי, שתיים עשרה פעמים, על קרבנות הנשיאים בפרשת נשא. שכל שמתחלף בהן הוא שם הנשיא המקריב ויום ההקרבה.

אפשר להרחיב ולומר עוד, שהכפילות קיימת לא רק בחלום ולא רק במקרא, אלא גם בחיים. כאשר נשמע תאור של מאורע מפי שני אנשים שחוו אותו, הוא יכול להופיע באופנים האמורים: כל אחד יספר סיפור שונה, ובהנחה שאיש מהם אינו שקרן, אנו נניח שכל אחד מהם חווה את המאורע באופן שונה, ומכך נוכל להבין משהו על המאורע, וגם יותר ממה שהיו על דמותו ואישיותו של כל אחד מהם. כפי שיוסף למד להבדיל בין שר המשקים ושר האופים. אם שני הסיפורים יבדלו בפרטים, אפשר יהיה לפרש שכל אחד מן המספרים תאר חלק מן התמונה הכללית, ומהרכבת שני הסיפורים נוכל להשלים את התמונה הכללית. ואם שני המספרים יחזרו על תיאור דומה מאד, נוכל להתרשם מתקפו ואמינותו של הסיפור – בכחינת על פי שנים עדים יקום דבר.

חוקרי מקרא נחפזים לעתים יתר על המידה לפרש כפילויות במקרא כנובעות ממקורות שונים. כפלי החלומות, שבוודאי אין להסבירם בדרך של הפרדת תעודות ומקורות, מורים על כך שיש להזהר מלנקוט בדרך הפרשנית הזאת בחופשיות יתירה. יש סיבות שונות שבשלן יכול מספר אחד, או חולם חלום אחד, לחזור פעמיים על תיאור אחד, לעתים בשינויים רבים ולעתים בדמיון רב, והכפילות, לא זו בלבד שאינה מערערת את אמינותו של הסיפור אלא אדרבה, נותנת לו משנה-תוקף ויתר משמעות.

⁵ תולדות יצחק (קארו) לו ט, מלבי"ם